

23.4 Uaireanta in ionad feidhmiú mar chónasc amháin seasann dhá chónasc taobh le taobh go neamhspleách: *abair leis go bhfuilim tinn agus nach mbeidh mé san oifig inniu.*

Naisceann *agus* an dá fhochlásal, ach naisceann *nach* an príomhchlásal agus an dara fochlásal.

24 DÉANAMH NA bhFOCAL

24.1 Níl i gceist sa chaibidil seo ach na modhanna inar féidir focail Ghaeilge a chumadh ó fhocail eile atá in úsáid sa teanga faoi láthair. Níl aon iarracht anseo ar shanas focal a léiriú taobh amuigh de sin.

Tá trí shliocht ann chun focal a chumadh, mar atá, dhá fhocal a chur le chéile chun comhfhocal a dhéanamh, nó réimír a chur roimh fhocal, nó iarmhír a chur ar lorg focail. Is minic a thugtar **focail dhíorthaithe** ar an dá shaghas dheireanacha — agus uaireanta ar na trí shaghas.

Má thagann litir leathan agus litir chaol le chéile ag an nascphointe ní gnách caolú ná leathnú a dhéanamh: *mionfheoil*; *mínádúrtha*; *dea-iompar*.

I gcásanna áirithe áfach déantar caolú nó leathnú ar fhoirceann an chéad chuid den fhocal más consan atá ann, nó cuirtear sleamhnóg isteach más guta atá ann. I bhfocail sheanbhunaithe is mó atá na hathruithe sin: *cos* + *céim* > *coiscéim*; *dí* + *claonadh* > *díochlaonadh*.

Déantar coimriú uaireanta freisin: *leabhar* + *án* > *leabhrán*; *dea-iompar* + *ach* > *dea-iomprach*; *diabhal* + *aí* > *diabhlaí*.

COMHFHOCAIL

24.2 Briathra, ainmfhocail agus aidiachtaí is mó a úsáidtear chun comhfhocail a chumadh.

Is é an focal ag an deireadh a chinneann roinn chainte an chomhfhocail go hiondúil, e.g:

briathra: *ciondálaim*, *coinnealbháim*, *idirdhealaím*

ainmfhocail: *fionghort*, *gearrscéal*, *cúlchaint*

aidiachtaí: *bándearg*, *ceanntréan*, *fionnrua*.

24.3 Tá comhfhocail áirithe ann a gcoinnítear a gcodanna scartha ó chéile go hiondúil: *bolg le gréin; cos ar bolg; cos in airde; cúl le rath; cur i gcéill; cur síos; dul faoi; tabhairt suas; uisce faoi thalamh*. Ní infhilltear iad.

I gcomhthéacsanna áirithe, áfach, naisctear le fleiscíní iad más gá sin ó thaobh brí, e.g. de bharr réimír nó aidiacht a chur leis an gcomhfhocail: *an-chos-ar-bolg; uisce-faoi-thalamh baolach*.

Tá buan-nascadh gan fleiscíní san fhocal *bunascioma*.

RÉIMÍREANNA

24.4 Is é rud é réimír grúpa litreacha a chuirtear roimh fhocal chun focal eile a dhéanamh ach nach focal ann féin é. Úsáidtear roinnt focal mar a d'úsáidfi réimír. Tugtar cuid de na túsfhocail sin anseo. Ní thugtar áfach ach cinn a bhfuil brí ar leith acu mar réimíreanna, nó bríonna éagsúla, nó foirm ar leith, leithéidí *dubh, sean*, etc.

Ciallaíonn fleiscín faoi lúibíní (-), go bhfágтар ar lár an fleiscín de ghnáth nó i gcásanna áirithe (**3.6**).

Nuair a dhéanann réimír urú is gnách an litir faoi urú a fhágáil ar lár: *ain(-) + fíos > ainbhíos; éa(-) + trom > éadrom*.

24.5 Seo thíos liosta de na réimíreanna agus de na túsfhocail is coitianta, mar aon lena mbríonna agus a dtionchar ar an gcéad fhocal eile:

adh(-) mír threise. Séimhíonn: *adhmholadh, adhfhuafar, adhmhillim*

amh(-), aimh(-) mír dhiúltach. Séimhíonn: *amhlabhra, aimhréidh, aimhleas*

amh- = garbh, gan saothrú. Séimhíonn: *amhola, amhshíoda, amhphróitéin*

ais(-) = ar ais. Séimhíonn: *aiséirí, aisíoc, aisfhreagra, aisghabhaim, aisghairm*

an- mír threise. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *an-daor, an-deas, an-chara, an-scoláire*

Ní gnách iolra ar aidiachtaí dar tús *an-*: *daoine an-bhreá iad*.

an(-), ain(-): (i) mír dhiúltach (ii) = mfnádúrtha. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p* de ghnáth. Uraíonn corruair.

(i) *anaithnid, andóigh, antráthach, ainbhios, [ain(-)+fios], aineolach, aingiallta [ain(-) + ciallta]*

(ii) *anduine, anfhlaith, andúileach, aintiarna, ainsprid*

aon(-)= singil. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *aonghin; aonmhac; aonghnéitheach; aonsúileach; aondiasach; aontíos.*

Ach ní gnách *aon* mar réimír roimh ainmfhocail: *d'aon ghnó; ar aon mhéid; fás aon oíche; píobaire an aon phoirt.*

ard(-) (i) mír threise, (ii) mír chéime, (iii) = ard. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*.

(i) *ardoíche, ardfhear, ardréim*

(ii) *ardeaspag, ardeaglais, ardmhéara*

(iii) *ardchnoc, ardráthnóna* (sula n-ísíonn an ghrian mórán)

as(-) = amach as: *asáitím, aslonnaím*

ath(-) (i) = arís, (ii) = eile, (iii) mír threise, (iv) mír dhiúltach, (v) = sean-, iar-. Séimhíonn, ach **ath-th** > **at**.

(i) *athdhéanamh, athimirt, atitim [ath(-) + titim]*

(ii) *athbharr, athbhliain, athbhríoch, athsháile*

(iii) *atruach, atuirse, athghéar*

(iv) *athrím* (cuirim ó choróin)

(v) *athlaoch, athshaighdiúir, athuachtarán*

ban(-) = bainneann. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *banab, banchéile, banríon, bantiarna.*

Caolaítear sna focail *baininscne[ach], baintreach[as]*.

bith(-) (i) = beatha, (ii) mír threise. Séimhíonn.

(i) *bitheolaíocht* ach *beathaisnéis [beatha + faisnéis]*

(ii) *bithbheo, bithbhuan, bithshíoraí*

bog(-) (i) = bog, (ii) = measartha. Séimhíonn.

(i) *bogchroíoch, bogfheadaíl*

(ii) *bogchortha, bogmheisce, bogshodar, bogthe*

breac(-) (i) = breac, (ii) = leath, (iii) = measartha. Séimhíonn.

(i) *breacbhallaigh, breacdhubb, breacghlas*

(ii) *breacshaoire, breacsholas ach bricliath*

(iii) *breacfhliuch, breaclá, breacleabhar, breacfhosáíocht, breacthe*

bun(-) (i) = fochtar, (ii) = príomh(-), (iii) = measartha. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*.

(i) *bunchíos, bunchloch, bunleathan, buntiarna*

(ii) *bunchúis, bunreacht, buntomhas, buntreith*

(iii) *bunaois, bunchaite*

caol(-) (i) = caol, (ii) = géar, (iii) = beag. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*.

(i) *caolsrónach, caolintinneach, caoldroim, caol-léargas*

(ii) *caolfheadaíl, caolscread*

(iii) *caolchuid*

ceard(-) = ceird. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *ceardchumann, ceardoideachas, ceardscóil*

clár(-) (i) = um chlárú, (ii) = adhmaid, (iii) = leathan, (iv) = tosach. Séimhíonn.

(i) *clárleabhar, clárleathanach*

(ii) *clárdhroichead*

(iii) *cláradharcach, clárchosach*

(iv) *clárfhiacail*

comh(-) ach **có(-)** **cói(-)** roimh *m, n* = (i) le chéile, (ii) ginearálta, (iii) cothrom, (iv)

aonfhoirmeach. Séimhíonn.

(i) *comhbheartas, comhaontaímid, cóineartú, cónasc, comhrá*

(ii) *comhchoiteann, comhchomhairle, comhdháil*

(iii) *comhchosach, comhionann, cóimhéid*

(iv) *comhdhíreach* (= díreach tríd síos).

corr(-) = (i) fánach, neamhchoitianta, (ii) ciumhais, starr- (iii) beag; (iv) éagothrom, gan bheith inroinnte ar 2. Séimhfionn.

(i) *corráit, corrdhuine, corrhoghchán*

(ii) *corrghlas, corrchnámhach*

(iii) *corrmhíol, corrabhaill*

(iv) *corruimhir, corrshleasach*

cros(-) (i) = trasna, (ii) = crosach, (iii) = crosta. Séimhfionn.

(i) *crosphóru, cros-snáithe?*

(ii) *crosbhealach, croschnámha, crosfhocal*

(iii) *crodiabhal*

dé(-) = dhá. Séimhfionn: *défhoghar, dé-ocsaíd, déshleasach* ach *dáttheangach*

dea- (i) = maith, (ii) mír threise. Séimhfionn.

(i) *dea-dhuine, dea-iomprach, dea-mhéin*

(ii) *dea-mhaith, dea-mhoch, dea-thapa*

dearg(-) (i) = dearg, (ii) mír threise. Séimhfionn.

(i) *deargloscadh, deargrua, deargtheas*

(ii) *deargéitheach, deargainneoin*

deas(-), deis(-) = (i) theas, (ii) oiriúnach, (iii) an lámh dheas. Séimhfionn.

(i) *Deasmhumhain, Deasmhuimhneach*

(ii) *deasghnáth, deaschainteach, deisbhéalach, deisriocht*

(iii) *deaslámhach*

dí(-) dío(-) i gcorrthocal seanbhunaithe (i) mír dhiúltach, (ii) mír threise. Séimhíonn go hiondúil, ach uraíonn *b* amanna.

- (i) *dí-armáil, díchéillí, dífhostú, dílárú, dímhóladh, dímrí* [dí(-)+brí], *díomá* [dí(-)+bá], *díomuan* [dí(-)+buan]
- (ii) *dímhearbhall, díleáim, díbheirg.*

dian(-) mír threise. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *dianghrá, dianlag, dianmhaith, diansaothrá, diantáirgeadh*

do(-) (i) = deacair, (ii) mír dhiúltach. Séimhíonn.

- (i) *dodhéanta*
- (ii) *do-aithnid, dothíosach*

droch(-) = olc. Séimhíonn: *drochbhéasach, drochiompar, drochscéala, drochshaol*

dubh(-) roimh ghuta agus roimh *fh* + guta; **dú(-)** i ngach cás eile: (i) = dubh, (ii) mír threise. Séimhíonn.

- (i) *dúghorm, dúbhuí, dúchrónach*
- (ii) *dúbhréagach, dubhfhuath, dubhobair, dúsmacht*

Caolaítear sna focail *duibhéan, duibhré*

éa(-) éi(-): mír dhiúltach. Roimh fhocail dar tús *c, d, t*, a chuirtear an réimír seo. Uraíonn *c, t*: *éadóchas, éadrócaire* [éa(-) + trócaire], *éagóir* [éa(-) + cóir], *éigear* [éi(-) + ceart], *éigiall* [éi- + ciall] Tá coimriú san fhocal *éagsúil* [éa(-) + cosúil]

eas(-), eis(-): mír dhiúltach. Roimh fhocail dar tús guta nó *c, s*, a chuirtear an réimír seo: **s-s** > **s**: *easaontas, eascairdeas, easláinte* [eas(-) + sláinte], *eisíon*

fíor(-) (i) = fíor, (ii) mír threise. Séimhíonn.

- (i) *fíoraithrí, fíorchreideamh, fíorscéal*
- (ii) *fíordheas, fíor-chorrdhuine, fíorscoth*

fo(-) = (i) faoi, (ii) ar chéim níos ísle, (iii) fánach. Séimhíonn.

- (i) *fochupán, fo-éadaí, foléine*
- (ii) *fo-alt, fo-bhaile, fodhuine, foléas, foligim, fochonradh*
- (iii) *focheann, fodhuine*

for(-), far(-), foir(-) (i) = ar barr, (ii) mír threise. Úsáidtear *for(-)* agus séimhiú ar a lorg go hiondúil, ach *far(-)* nó *foir(-)* gan séimhiú ar a lorg, i gcorrfhocal seanbhunaithe.

- (i) *fardoras, foirceann, forchraiceann*
- (ii) *foréigean, forimeall, forleathan, forlíonadh, forneart, fornocht*

freas(-) (i) = i gcoinne, (ii) in airde. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*.

- (i) *freaschuirim, freasfhreagra, freasordaím*
- (ii) *freastógáil*

frith(-) = i gcoinne. Séimhíonn, ach **frith-th** > **frit** gan séimhiú: *frithbhualadh, fritarraingt, frithcheilg, frithghníomh*

gar(-) (i) réimír i dtéarmaí gaoil, (ii) = cóngarach. Séimhíonn.

- (i) *garathair, gariníon, garmhac*
- (ii) *garluach, gariascaireacht, garpháirc*

gearr(-)(i) = gearr, (ii) measartha mór. Séimhíonn.

- (i) *gearránlaí, gearradharcach, gearr-radharcach*
- (ii) *gearraois, gearrchapall, gearrchuid, gearmhaith;*

iar(-) = (i) thiar, (ii) ar gcúl, (iii) tar éis, (iv) sean-, ath-. Séimhíonn go hiondúil, ach uraíonn corruair.

- (i) *Iar-Chonnachta, iardheisceart*
- (ii) *iarbhuile, iarchurtha, iardhata, iargúlta [iar(-) + cúltá]*
- (iii) *iarnóin, iaró*
- (iv) *iarchigire*

il(-) = iomaí. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *ildathach, ilphósadh, ilsiolla, ilteangach*

im(-), iom(-) (i) = timpeall, (ii) = le chéile, (iii) mír threise. Séimhíonn ach amháin *m*. **iom(-)**

roimh *m* leathan, agus i gcorrleagan seanbhunaithe. **iom-m > m**

(i) *imchruth, imdhruidim, imlíne, imshuí, imthoisceach*

(ii) *imbhualadh, iomalairt [iom(-) + malairt], iomrá*

(iii) *imdheargadh, imeagla, iomchuí, iomghaoth*

in(-) (i) mír dhiúltach (ii) = féideartha, ullamh. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*.

(i) *indílseach, indíreach, indlí, iniriseach*

(ii) *indéanta, inaisir*

in(-), ion(-) = isteach. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *insteallaim, inscibhinn, ionanálaím, ionfhás*

íos(-) = íseal. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *íosluach, íosmhéid, íostocht*

leas(-) = ionadach. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *leasiníon, leasmháthair, leasuachtarán*

leath(-) = (i) codán, (ii) ceann as péire, (iii) claon, (iv) measartha. Séimhíonn.

(i) *leathdhoras, leathphingin, leath-thonna*

(ii) *leathadharcach, leathchos, leathchúpla, leathlaí, leathshúil*

(iii) *leathard, leathchluas [brí (ii) freisin], leathchuma, leathstuaic*

leith(-) sna focail *leithcheal, leithscéal*

th-th > t sna focail *leatrom, leataobh*

(iv) *leathchapall, leathchoca, leathmheisce, leathstócach*

mí(-) mír dhiúltach a shéimhíonn: *mí-ád, míchiall, mífhoighne, míná dúrtha, míchumas,*

mífhaisnéis

neamh(-) mír dhiúltach a shéimhíonn: *neamhbheo, neamh-mheisciúil, neamhshuim, neamhní*

ach *neamaiteach, neamaitheach*

neas(-) = cóngarach. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *neaschara, neasghaol, neasluach, neastoradh*

oil(-) = olc. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *oilbheart, oilbhéas, oilghníomh*

oll(-) = mór i méid nó i gcéim. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *ollmhaitheas, ollphéist, ollscoil, ollathair, ollfhear*

príomh(-) = is mó i méid nó i gcéim. Séimhíonn: *príomhábhar, príomhchigire, príomhchúis, príomhoide*

ré(-) = (i) inroinnte ar 2, (ii) saoráideach, (iii) measartha, (iv) mín. Séimhíonn.

(i) *ré-uimhir, réchéim*

(ii) *réchúiseach, réleaba*

(iii) *réfhliuch, réghlas, réphrátaí*

(iv) *réfhána* [brí (iii) freisin]

réamh(-) = roimh. Séimhíonn: *réamhaisnéis, réamhfhocal, réamhrá, réamhtheachtaí*

Ach **réamh -mh** > **réi(-)** san fhocal *réimír*

rí(-) (i) = ríoga, (ii) mír threise, (iii) = an chuid den ghéag ó rosta go huillinn. Séimhíonn.

(i) *ríchíos, rídhamhna, rífhear, rítheaghlach*

(ii) *ríchaimiléir, rídhona, rímhaithe*

(iii) *ríbheart, ríramhar* [brí (ii) freisin]

ró(-) (i) = iomarcach, (ii) mír threise. Séimhíonn.

(i) *róghearr* (br. agus aid.), *róluath, róchuma, rómhoill*

(ii) *ródhóbair, rónaofa, ró-oirmhinneach*

sain(-) = speisialta. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *saincheist, sainchodán, sainchumas, saineolaí, sainmhíniú*

sár(-): mír threise. Séimhíonn: *sárchéim, sáreolas, sárfhear, sármhaithe*

seach(-) = ionadach. Séimhíonn: *seachbhreithiúnach, seachphósadh, seachród, seachvótálaí*

sean(-) (i) = aosta, (ii) mír threise, (iii) mír dhrochmheasa, (iv) = sinsear, (v) iar-, ath-.

Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*.

(i) *seanaimsir, seanbhean, seanduíne*

(ii) *seanbheirthe, seanléim, seanléite, seanrith, seanscairt*

(iii) *seanamadán, seanchlibistín*

(iv) *seanathair, seanmháthair* [brí (i) fosta]

sean(-) > **sin-** (sna focail *sin-seanathair, sin-sin-seanmháthair*, etc.

(v) *seansaighdiúir*

síor(-) = leanúnach. Séimhíonn: *síorbháisteach, síorghlas, síoról*

so(-) = furasta, féideartha. Séimhíonn: *sochomhairleach, so-mharaithe, sodhéanta*

teann(-): mír threise. Séimhíonn: *teannrith, teannsáith*

tim(-) = timpeall. Séimhíonn: *timchaint(each), timthriall*

tiú(-) = tiubh. Séimhíonn. Úsáidtear roimh chonsain: *tiúchraicneach, tiúdhéanta*

tob(-) = tobann. Séimhíonn: *tobathrú, tobeagrán, tobmhéadú*

tras(-) (i) = cros-, trasna, (ii) = ath-, arís. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: **s-s** > **s**.

(i) *trasalpach, trastomhas*

(ii) *traseoladh* [*tras(-)* + *seoladh*], *trasuite* [*tras(-)* + *suite*]

uas(-) = thuas. Séimhíonn *b, c, f, g, m, p*: *uaschamóg, uasluach, uastiarna*

ur(-) (i) = foirmiúil, (ii) = os coinne, (iii) mír threise, (iv) mír dhiúltach. Séimhíonn.

(i) *urchosc, urghabhaim, urghaire, urlámhas, urscaoilim*

(ii) *urchomhaireach, urlann, urthrá*

(iii) *urghránna, urthosach* ach **uir(-)** san fhocal *uiríseal*

(iv) *urghnách*.

24.6 Uaireanta naisctear na réimfreanna *dea-*, *dí(-)* le foirm is ionann agus foirm

ghinideach ainmfhocail nó ainm bhriathartha. Ciall aidiachta a ghabhann leis an bhfocal

díorthaithe: *bhí sé dea-chraicinn* (*dea-éadaigh, dea-labhartha*); *mairnéalach dí-éadaigh*

(*dí-airm*).

Maidir le focail den saghas céanna dar tús *do(-)*, *so(-)*, *in(-)* [= féideartha], féach **19.8-11**.

24.7 Tá péirí áirithe focal ann a bhfuil bríonna codarsnacha acu dar tús *s*, *d*. Taitneamhacht atá i gceist sna cinn dar tús *s*, míthaitneamhacht sna cinn dar tús *d*.

aidiachtaí: *saibhir, daibhir, sochma, dochma; soiléir, doiléir, sorchá, dorchá; suaire, duaire;*

ainmfhocail: *sochar, dochar, sólás, dólás; Sorchá, —; suáilce, duáilce.*

IARMHÍREANNA & FOIRCINN EILE

24.8 Is é rud iarmhír grúpa litreacha a chuirtear le deireadh focail chun focal nua a chumadh ach nach focal ann féin é. Uaireanta déantar mionathrú ar an bhfocal bunaidh lena linn.

24.9 Ó ainmfhocail eile agus ó aidiachtaí is mó a chumtar ainmfhocail nua le cabhair iarmhíreanna; ó ainmfhocail agus ó aidiachtaí a chumtar briathra nua, agus ó bhriathra a chumtar na hainmneacha briathartha agus na haidiachtaí briathartha.

Níl aon sleamhnóg curtha isteach roimh an iarmhír i liostaí na n-iarmhíreanna thíos.

24.10 An Aidiacht

Seo thíos na hiarmhíreanna is minice a úsáidtear chun aidiachtaí a chumadh:

-a: *gruama, príomha, stuama*

-(a)ch, -(o)ch: *adharcach, caiteach, faillitheach, aithríoch*

Tá roinnt ainmfhocal nach naistear mórán le *-ach, -och*, sa ghnáthchaint mura bhfuil réimír ina dtíosach: *fadhbhuavach, fuarchúiseach, lagbhíoch, tromchroíoch.*

-ann: *broinneann, ceannann, droimeann*

-da: *gallda, rúnda, seanda, srólda*

Ligtear *n* amháin ar lár as focail dar críoch *-ni* nuair a chuirtear *-da* leo: *faioileanda, ifreanda.*

-ga: *beoga, diaga, maorga, órga, ríoga, saorga*

-í: *diabhláí, neamhaí, teasaí, tromaí*

-mh(e)ar: *ceomhar, ciallmhar, dúilmhear, glórmhar*

thmh > f: *bláfar, dláfar, láfar, scáfar*

-ta: *biata, éigialta, laochta, saolta, uasta*

Ligtear *n* nó *l* amháin ar lár as focail dar críoch *-nn* nó *-ll* i siolla neamhaiceanta nuair a chuirtear *-ta* leo chun aidiacht a dhéanamh: *aiceanta, doineanta, innealta, teoranta*.

-t(e)ach: *anróiteach, fealltach, feanntach, millteach*

-teanach: *millteanach, toilteanach*

-tha: *danartha, liteartha, muinteartha*

-ú: *céadú, fichiú, tríú*

-úil: *ádhúil, áitiúil, banúil, cairdiúil, fearúil*.

24.11 An Aidiacht Bhriathartha

Seo thíos na hiarmhfreanna is minice a úsáidtear chun aidiachtaí briathartha a chumadh:

-ta, -te: *buailte, daite, iata, léite, molta, sábháilte, múscailte*

-tha, -the: *carntha, coipthe, coisricthe, éirithe, tarraingthe*.

24.12 An Briathar

Seo thíos na hiarmhfreanna is minice a úsáidtear chun briathra a chumadh:

-áil: *plánálaim, tairneálaim*

-(a)igh: *aithisím, bánaím, giorraím*.

Is iomaí briathar sa Ghaeilge a cumadh ó ainmfhocal nó aidiacht gan aon iarmhír faoi leith: *deargaim, caochaim, úsáidim*.

24.13 An tAinm Briathartha

Seo thíos na hiarmhfreanna is minice a úsáidtear chun ainmneacha briathartha a chumadh:

-ach: *iascach*

-an: *leagan*

-acht: *gluaiseacht*

-chan: *beochan*

-achtáil: *maireachtáil*

-íl: *feadaíl*

-achtain: *dámhachtain*

-im: *titim*

-adh: *bogadh*

-íocht: *margaíocht*

-áil: fágáil

-t: baint

-amh: caitheamh

-ú: aimsiú

-úint: leanúint

Cuireann na hiarmhfreanna seo a leanas fochiall éigin in iúl (leanúnachas, minicíocht, etc.):

-adach: bogadach

-ínteacht: gráínteacht

-arnach: lúbarnach

-nach: cogarnach

-chán: ceartúchán

24.14 An tAinmfhocal Coitianta

Anseo thíos tá liosta de na foircinn is minice a úsáidtear chun ainmfhocail choitianta a dhéanamh:

-án (díspeagadh go minic): *cnocán, leabhrán, cosán, eitleán*

-cán: *buíocán, gealacán, lámhacán, méaracán*

-chán: *achtachán, ceapachán, leasachán*

Cuirtear drochmheas in iúl le focail dar críoch *-chán* más daoine atá i gceist: *bneóiteachán, ciotachán, cruíteachán, suarachán*.

-gán (díspeagadh go minic): *Íosagán* (ainm dílis), *taobhagán*

-tán (díspeagadh): *gleanntán, ceangaltán*

-eog, -óg (díspeagadh nó baineannach go minic): *aeróg, breallóg, brídeog, crannóg, dallóg*

-ín (díspeagadh de ghnáth): *asailín, baitín, láirín, paidrín*

Cuirtear *-ín* ar lorg *-ch, -cht* leathain gan aithriú a dhéanamh ar an mbunfhocal: *teachín, kachín, luehín, smachhín*

-íneach (le daoine éalangacha): *cláiríneach, mairtíneach*

-ach, -íoch, -ánach: *Laighneach, oileánach, gaiscíoch, dílseánach*

-adóir, -coir, -óir (le daoine de ghnáth): *siopadóir, uaireadóir, ceannaitheoir, coinnleoir, bádóir, stiúrthóir, moltóir*

-ire (le daoine go minic): *cruitire, crosaire, iascaire*

-í, -únaí (le daoine de ghnáth): *amhránaí, ceardaí, scéalaí, ceadúnaí, creidiúnaí, féichiúnaí*

-seach (le baineannach de ghnáth): *báinseach, céirseach, gailseach, minseach*

-lach (le háit): *crioslach, fuarlach, íoslach, murlach*

-acht: *airdeacht, doimhneacht, ísleacht, nóibhíseacht*

-óid: *bolgóid, dearbhóid, siúlóid, sméaróid*

-airt, -laith, -ra, -tracht (i genuasfhocail): *conairt, sceanairt, éanlaith, macra, ógra, bantracht.*

24.15 I gcás roinnt focal nuacheaptha freagraíonn na hiarmhíreanna **-í, -óir** do na hiarmhíreanna Béarla **-ee, -er (-or)** faoi seach: *íocaí, íocóir, léasaí, léasóir.*

24.16 Ní iarmhír Ghaeilge atá i bhfocail ón iasacht de shaghas *coláiste, pasáiste; ticéad, buicéad; buidéal, séipéal; dinnéar, páipéar, búistéir, siúinéir; foghlair, grósaeir; dochtúir; táilliúir; nádúr, pictiúr; galún, pardún.*

Ná ní iarmhír Ghaeilge atá i bhfocail ón iasacht den saghas seo a leanas cé go bhfuil foirm iarmhíre Gaeilge ar a bhfoircinn: *orgán, tiompán; moncaí, turcaí; báisín, gairdín; posóid, réabhlóid; seanmóir, bearbóir; pancóg, gairleog.*

Ach iarmhír cheart Ghaeilge atá i bhfoircinn focail mar *coláisteánach, dochtúireacht, orgánta, péacógach, pictiúrlann, réabhlóideach, vótaíocht.*

AN tAINM TEIBÍ

24.17 Is iad seo a leanas na foircinn is coitianta a úsáidtear chun ainmneacha teibí a chumadh:

-achar: *glanachar, lagachar, mallachar*

-(a)cht, -íocht: *uaisleacht, pagántacht, teocht, dolúbthacht, ársaíocht*

-(a)chas: *bráithreachas, daltachas, leanúnachas*

-as: *baintreachas, binneas, ceannas, dlús (< dlúthas)*

-íl: *bacaíl, briotaíl, ciotaíl*

-lathas (< *flaitheas*): *daonlathas, maoinlathas*

-t: *baint, ceilt, tochailt*

-t(e)as: *mórtas, díomhaointeas*.

24.18 Úsáidtear breischéim aidiachta mar ainm teibí go minic. I gcás aidiachtaí dar críoch consan, agus ar *-e* nó *-í* is críoch dá mbreischéim, is féidir go hiondúil a mbreischéim a úsáid mar ainm teibí gnách: *aimhréidhe, báine, boige, caoile, déine, féile, gile, leimhe, mire, raimhre, séimhe, troime, amaidí, ámharáí, bacáí, deireanaí, déanaí*.

Ina lán cásanna eile, áfach, ní féidir foirm na breischéime a úsáid ach mar ainm teibí céime, mar a leanas:

□ i lsiollaí dar críoch *-ar*: *greannmhair, dúilmhire, scáfaire*

□ roinnt aidiachtaí dar críoch *-ch*: *aistí, faillithí, díomáiche*

□ aidiachtaí dar críoch guta: *beo, teasáí*

□ aidiachtaí ar *-a* is críoch dá mbreischéim: *feanúla, deacra*

□ corraidiacht neamhrialta: *dóichí*.

24.19 Gabhann níos mó ná ainm teibí amháin le cuid de na haidiachtaí, ach ní i gcónaí is féidir iad a chómhalartú: *ar mhaithe leis féin; i ndeireadh a mhaitheasa*.

24.20 Is féidir an t-ainm teibí a úsáid mar ainmfhocal coitianta uaireanta: *maitheasaí, gluaiseachtaí*.

AN tAINM TEIBÍ CÉIME

24.21 Is ainm teibí céime ainmfhocal a thagraíonn do chéim na cáilíochta a léiríonn an aidiacht. Ní hionann foirm i gcónaí d'ainm teibí céime agus don ainm teibí gnách a fhreagraíonn don aidiacht chéanna.

Léiríonn na samplaí seo a leanas na difríochtaí feidhme agus (go minic) foirme a bhíonn idir ainm teibí céime agus ainm teibí gnách: *goilleann ciúnas na háite orm* (ainm teibí gnách); *bhí ionadh orm a chiúine a bhí an áit* (ainm teibí céime); *tá an lá ag dul i gciúine anois* (ainm teibí céime).

24.22 Úsáidtear an t-ainm teibí céime:

- ar lorg na haidiachta sealbhaí *a* (3ú pearsa uatha fir.)
- ar lorg an fhorainm *cá*
- nuair atá fás na cáilíochta i gceist
- le *méad*, *méid* (f.4), *méid* (b. 2)

24.23 Ní gnách ach foirm amháin den ainm teibí céime a úsáid leis an aidiacht shealbhach i gcásanna mar a leanas

- foirm na breischéime i gcás aidiachtaí ilsiollacha dar críoch *-ch*, *-ar*: *amaidí*, *suaráí*, *faillithí*, *ceolmhair*, *duilmhire*, *lúfaire*
- foirm ar leith i gcásanna áirithe. Tá an aidiacht faoi lúibíní: *dóichí* (*dócha*); *donacht* (*dona*); *fad* (*fada*); *feabhas* (*maith*); *fusacht* (*furasta*); *giorracht* (*gearr*); *laghad* (*beag*); *liacht* (*iomaí*); *luas* (*luath*); *méad* (*mór*); *olcas* (*olc*); *tiús* (*tiubh*).

Ní úsáidtear *dóichí*, *liacht*, *méad* mar ainm teibí gnách, murab ionann is na cinn eile thuas: *donacht na hainsire*; *fad an bhóthair*; *tá feabhas mór air*, etc.

Is gnách dhá fhoirm inmhaltaithe a bheith ag bunáite na n-ainmneacha teibí céime eile (i) foirm na breischéime, (ii) foirm na breischéime + *-(a)cht* nó *-íocht*: *airde[acht]*, *crua[cht]*, *leithne[acht]*, *moiche[acht]*, *moille[acht]*

Cinn neamhrialta: *éasca[íocht]*; *minice* nó *minicíocht*; *tapaíocht* (< *tapa*) nó *tapúlacht* (< *tapúil*).

24.24 Is ionann an cás agus an t-ainm teibí céime ar lorg *cá* agus mar atá in **24.23** ó bhíonn an aidiacht shealbhach intuigthe idir *cá* agus an t-ainm teibí céime, nó i gcumasc le *cá* [*cá* + *a* >

cá] roimh an ainm teibí céime: *cá fhad (mhinice) a bhí tú ann? cá mhéad (liacht) uair a buailleadh é?*

24.25 Bíonn fás na cáilfochta i gceist leis an ainm teibí céime in abairtí den saghas seo: *téann sé i bhfuair; tá sé ag dul i bhfuair; tá sé imithe i bhfuair.*

Ní féidir ainm teibí gach aidiachta a úsáid mar sin. Aon uair is féidir é, is ionann foirm dó agus don ainm teibí atá i gceist in **24.23**, ach go n-úsáidtear an fhoirm fhada go hiondúil (más ann di) nuair nach *-e* is críoch don bhreischéim, agus corruair eile: *i ndonacht; i bhfeabhas; i laghad; in olcas; i gciúine[acht]; i ngoirme[acht]; i dtroime[acht]; i ngrámhaire, i neartmhaire nó i neart; i dtreise; i láidreach; i bhfeanúlacht; i misniúlacht nó i misneach; i ndéanaí; i ndeireanaí.*

24.26 Méad, méid (f.4), méid (b. 2)

□ Úsáidtear *méad* mar atá luaite in **24.23-24**: *dá mhéad é; tonna ar a mhéad; cá mhéad bean (orlach, punt)? Úsáidtear méad freisin i gcorrleagan eile: ar mhéad is a bhí sé ar buile.*

Ní úsáidtear an t-alt le *méad*, agus níl aon ghinideach aige.

□ Cainníocht atá i gceist le *méid* (f.4): *méid mo bhróin; seachtar an méid fear a bhí ann; sa mhéid gur Dia é*

Ní shéimhítear *méid* sa ghinideach: *leath an méid sin; de bharr an méid eolaís a bhí aige.*

□ Tomhas nó toirt atá i gceist le *méid* (b.2): *Cén mhéid atá ionat anois? cuir in ord iad de réir méide; fear faoi mo thuairim féin méide; dul i méid; ar aon mhéid; ar cóimhéid.*

AN ABAIRT SHIMPLÍ: AN PRÍOMHCHLÁSAL

25.1 Is ionann comhréir na habairte simplí agus comhréir an phríomhchlásail ach go bhfuil clásal amháin eile ar a laghad ag gabháil leis an bpríomhchlásal.

25.2 Nuair nach bhfuil an chopail i gceist (Caib.16) is é seo gnáthord na bhfocal san abairt shimplí: [mír bhriathartha] + briathar + ainmní [lena cháilitheoir] + focail eile: *ní théann Séamas óg abhaile go dtí a sé a chlog; bhris an naíonán an buidéal; cá bhfuil d'athair? conas tá an tsláinte agat?*

25.3 Is minic, áfach, a chuirtear focal eile nach mír bhriathartha roimh an mbriathar, go háirithe nuair atá fochlásail ann. Déantar sin

□ leis an bhfocal eile sin a threisiú: *fear amháin níor éalaiigh uainn; freagra ní bhfuair mé; ar ais nár thaga sé; dealbh go deo ná raibh tú*

□ ar mhaithe le slacht agus cothromaíocht

• má tá an t-ainmní iomlán rófhada, ach sa chás sin úsáidtear forainm iarthagrach: *an fear is treise ar domhan ní chorródh sé an chloch; an t-eitleán a chuaigh thart ar maidin thit sé isteach san fharraige*

• i gcás dobhriathra agus frásaí áirithe: *lá amháin d'fhill sé; ag dul thar an reilig dom chuala mé glór duine; maidir le Seán, bhí sé ina chodladh.*

25.4 Uaireanta is siar a chuirtear an t-ainmní fada: *tháinig chugam isteach fear a bhí ar leathshúil.* Uaireanta eile déantar an t-ainmní a scaradh óna chlásal aidiachtach: *tháinig fear chugam isteach a bhí ar leathshúil.*

25.5 Maidir le cuspóir an bhriathair agus le comhlánú agus leathnú na faisnéise glactar le roinnt mhaith saoirse i dtaobh shuíomh na bhfocal éagsúil atá iontu i leith a chéile. Is minic áfach gur faide siar cuspóir forainmneach ná cuspóir ainmfhoclach: *múineadh Seán go maith; múineadh go maith é.*